

Reading a Ghazal by Hafez Based on Specific Events from the Poet's Life

Amir Afshin Farhadian^{*1}

Received: 27/04/2024
Accepted: 16/11/2024

Abstract

Since many of Hafez's poems reflect the conditions of his time and the events of his life, understanding the history of Hafez's era and awareness of his relationships with powerful figures is crucial for comprehending his poetry. Essentially, grasping a significant portion of Hafez's verses depends on knowledge of the circumstances of his time and the events of his life. Neglecting the historical context of Hafez's poetry can lead to misunderstandings of the meanings of his verses and the concepts and interpretations within them, as well as disrupt the logical connections between the verses. A famous ghazal by Hafez that begins with "Taleh agar madad dahad..." is a prominent example where ignoring this context results in a complete breakdown of the connection between its verses, inevitably leading to a suspension of the hidden meanings and interpretations within it and, consequently, misinterpretation. In this study, using content analysis and a descriptive-analytical approach, we will identify the subtle references in the poem and represent the logical connections between its verses by matching the ghazal with its historical context. In light of

* Corresponding Author's E-mail:
a.farhadian@litr.basu.ac.ir

1. PhD student in Persian language and literature, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.
<https://orcid.org/0009-0002-2750-8042>

Copyright© 2024, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

the attention to the implications of the elements within the mentioned ghazal, one can speculate about the approximate date of its composition.

Keywords: Al-Jalayir, the Dynasty, Hafez, historical background, Shahne of Najaf

Extended Abstract

1. Introduction

The historical aspect of Hafez's poetry, which is undoubtedly one of the most significant features of his work, plays a fundamental role in understanding his words. This characteristic is not commonly found among classical Persian poets. For instance, understanding Saadi's verses often doesn't require knowledge of the political and historical changes of his time. Various reasons can be put forward to explain the extensive reflection of political and historical events in Hafez's poetry; however, his continuous connection with the court and his interactions with kings, ministers, and other political figures play a significant role.

Another important reason is Hafez's approach to poetry as a tool for expressing his viewpoints on events. The immense poetic potential found in Hafez's work, which spreads at a remarkable speed, allows him to convey his message to his intended audience without the need for intermediaries or messengers. This capacity has been particularly useful in situations where direct communication with the audience was difficult, such as when Shah Sheikh Abu Ishaq left Shiraz after his defeat by Amir Mobarez al-Din, or when Shah Shuja had to abandon Shiraz in the face of his brother Shah Mahmoud's forces, or during the times when Hafez was deprived of seeing Shah Shuja due to a falling out. In these instances and others, Hafez embedded his message in his poetry, which then circulated among the intended audience. It is clear that such verses must exhibit characteristics, including a lack of direct

reference to a specific addressee, to protect the poet and shield him from the repercussions of his words. Additionally, the poem should not lack meaning for the general public, or rather, for the broader audience of his poetry. In other words, he crafts the poetry in such a way that everyone enjoys its form and meaning, while at the same time, the specific addressee receives their personal message from it.

Hafez's extraordinary ability to compose such poems is truly one of his remarkable arts. At the same time, a significant number of ambiguities and misunderstandings, as well as the apparent disconnection of verses in a ghazal, stem from this very issue for readers of Hafez. This is where paying attention to the historical context of Hafez's poetry becomes essential. Aligning his verses with their historical background greatly aids in understanding Hafez's poetry, untangling its complexities, and creating coherence along its vertical axis (establishing a logical connection between the verses).

2. Problem Statement

Among Hafez's famous ghazals, one that seems scattered and lacks a logical connection without considering the context of its creation is the ghazal numbered 296 in the version edited by Ghazvini and Ghani. In the first couplet, the poet expresses a longing to get closer to someone. Then, he immediately mentions his lack of fortune in receiving the *generosity* of people. He goes on to lament the waste of his precious life in the futile hope of the *friend*, deeming it impossible to achieve his desires from him. Next, he talks about ungrateful sons and the hard-heartedness of those who don't remember their father, considering any kindness towards them fruitless. Unexpectedly, he recalls his own thoughts of seclusion and asceticism. Then, out of nowhere, there's a mention of the tambourine and the harp played by the young musician. The "mohtaseb" and the "sufi" are characters who come into the scene following the young magus, And each one is

condemned. Finally, without any preamble, he speaks of treading the path of *the dynasty* and the support of *the chief of Najaf*.

As is evident, various themes, sometimes entirely unrelated, are presented one after the other in this ghazal. With such a degree of thematic scattering and disconnection between the lines, what should one do? In a ghazal that talks about *the hard-hearted idols, ungrateful sons, the young magus, the tambourine, the harp, and the wine*, what is the connection to speak of *the holy dynasty* and *the chief of Najaf*?

Shamisa (2016) has paid attention to the scattered themes in this ghazal. He believes that there is a connection between the verses of Hafez's poetry and that most ghazals have a central coherence. However, regarding the ghazal in question, he says: "Of course, in some cases we must inevitably say that the old scholars' claim [about the lack of semantic connection between verses] is correct, because we do not discover a connection between some of the verses." (p. 25).

Many researchers agree that there is a lack of coherence in the vertical axis and no meaningful connections between the verses in Hafez's poems. Arberry (1974), in the introduction to his book titled *Fifty poems of Hafez*, considers the cultivation of several unrelated themes in a single ghazal as one of Hafez's innovations (p. 30). Khorramshahi (1982) also believes that the couplets of Hafez's ghazals possess more independence, diversity, and separation than those of other poets (p. 18). Almost all of the commentaries written on Hafez's ghazals have adhered to this viewpoint and felt no necessity to express the relationships among the verses in a ghazal. However, as noted, some researchers do not agree with this perspective. Pournamdarian (2013), describing the structure of Hafez's ghazals, states: "Some have pointed out that one of the characteristics of Hafez's ghazals is the lack of semantic connection between its verses (...). In my opinion, at least it can be said that in many of Hafez's

ghazals, there is a semantic connection between the verses, even if this connection is not apparent at first glance" (pp. 225-226).

We believe that the hidden connections of verses in Hafez's poetry often reveal themselves through an understanding of the historical-political context in which they were written; in this study, we aim to analyze the ghazal on this semantic layer, explaining the conditions under which the poem was composed and introducing the characters present in it, while also demonstrating that this ghazal maintains coherence along its vertical axis.

3. Research method

This research has been carried out using content analysis and a descriptive-analytical approach. It aims to examine the poem by aligning it with its historical context, including the conditions, motivations, and goals of the poet at the time of creating the work. Special attention has been given to the information gathered from reliable historical sources, as well as considering the knowledge gained from other poems by the poet, which plays a significant role in aligning the selected ghazal with the key events that influenced its creation.

4. Results

Relating the discussed poetry to the historical backdrop of Hafez's life helps establish a vertical connection between the verses and dispels the accusation of dispersion and fragmentation of meanings within the ghazal, aiding in the accurate understanding of the references and expressions employed. In this ghazal, composed during the era of Amir Mobariz al-Din Muzaffari (Mohtaseb), Hafez speaks of his financial troubles. He also critiques the oppressive social atmosphere prevailing in Shiraz and the encroachment of rulers and their agents on public rights under the guise of piety, expressing his disappointment

in garnering support from Shah Shoja, the son and heir of Amir Mobariz al-Din, who he found to be completely different from his father. He talks about the idea of leaving Shiraz and migrating to the court of the Al-Jalayir dynasty, the very court that had previously welcomed artists disillusioned with the Muzaffarid dynasty, like Obaid Zakani, and whose rulers continually expressed their desire for Hafez to be present in their court.

Hafez, by using the phrase "Shahne of Najaf" for the founder of the Jalayerid dynasty, who all had a Shia inclination and contributed significantly to the restoration and expansion of the shrines of Shia Imams within their territory, is also subtly seeking support from the then Jalayerid king, Sultan Uways, for the expenses of his journey. The term "Shahne of Najaf," meaning the guardian and servant of the Najaf shrine, has been a great source of pride for Amir Sheikh Hasan and his successors. At the same time, it's important to note that Hafez, by announcing his intention to migrate to Baghdad, sends a message to Shah Shuja that if he continues to delay and does not take Hafez under his protection, he might lose such an extraordinary poet. It can be inferred that the discussed ghazal was composed during the period between the execution of Shah Sheikh Abou Ishaq in the year 757 AH and the event of Amir Mobariz al-Din being deposed from the throne by his sons in 759.

References

- Arberry, A.J. (1974). *Fifty poems of Hafiz*. Cambridge University Press.
- Khorramshahi, B. (1982). *Zehn va Zabān-e Hāfez*. Nashr-e No. [In Persian]
- Pournamdarian, T. (2013). *Gomshode-ye Lab-e Daryā: Ta'amoli dar Ma'ni va Surat-e She'r-e Hāfez*. Sokhan Publication. [In Persian]
- Shamisa, S. (2016). *Yāddāsht-hā-ye Hāfez*. Mitra Publication. [In Persian]

بازخوانی غزلی از حافظ بر پایه رویدادهای مقطعی از زندگی شاعر

امیرافشین فرهادیان*

(دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۸ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۶)

چکیده

از آنجا که بسیاری از سروده‌های حافظ شرایط زمانه و رویدادهای زندگی او را بازتاب می‌دهد؛ شناخت تاریخ عصر حافظ و آگاهی از چند و چون مناسبات وی با رجال عرصه قدرت، نقش مؤثری در فهم شعر او دارد. اساساً دریافت بخش قابل توجهی از سروده‌های حافظ در گرو آگاهی از شرایط روزگار و رویدادهای زندگانی اوست. غفلت از رویه تاریخی شعر حافظ، می‌تواند به برداشت نادرست از معنای سروده‌ها و مفاهیم و تعبیر مدرج در آن‌ها و نیز گسست پیوند منطقی ابیات بینجامد. غزلی مشهور از حافظ که با مطلع «طالع اگر مدد دهد دامنش آورم به کف» آغاز می‌شود یکی از نمونه‌های شاخصی است که بی‌توجهی به رویه مذکور، فروپاشی کامل پیوند میان ابیات آن را در پی داشته و ناگزیر مفاهیم و تعبیر نهفته در آن را دچار تعلیق و در نتیجه بدفهمی کرده است. در این جستار با روش تحلیل محتوا

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. (نویسنده مسئول)

* a.farhadian@ltr.basu.ac.ir

<https://orcid.org/0009-0002-2750-8042>

Copyright© 2024, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

و به شیوه توصیفی - تحلیلی، به مدد انطباق غزل مذکور بر زمینه تاریخی‌اش، به بازشناسی اشارات نهفته در شعر و بازنمایی پیوند منطقی میان ابیات آن می‌پردازیم. در پرتو توجه به دلالت‌های عناصر غزل مذکور، می‌توان درخصوص تاریخ تقریبی سروده شدن آن به گمانه‌زنی پرداخت.

واژه‌های کلیدی: آل‌جلایر، حافظ، خاندان، زمینه تاریخی، شحنة نجف

۱. مقدمه

رویه تاریخی سروده‌های حافظ که بدون تردید از مهم‌ترین رویه‌های شعر اوست، نقشی بنیادین در فهم سخن وی دارد. این ویژگی در میان شاعران کلاسیک شعر فارسی، عمومیت ندارد. برای نمونه درک اشعار سعدی در غالب موارد از دانستن تحولات سیاسی و تاریخی زمانه سعدی، مستغنی است. دلایل گوناگونی در توجیه گستردگی بازتاب حوادث سیاسی و تاریخی در شعر حافظ می‌توان اقامه کرد، اما در این میان ارتباط مستمر او با دربار و مجالست با شاهان و وزرا و دیگر رجال سیاسی، نقش پررنگی دارد.

دلیل مهم دیگر، رویکرد حافظ به شعر به مثابه ابزاری برای بیان مواضع خود نسبت به رویدادها است. ظرفیت‌های عظیم شعری در تراز شعر حافظ که «یک‌شبه، ره صدساله» را طی می‌کند و با سرعتی شگفت‌انگیز در افواه عام و خاص تکرار می‌شود، این امکان را به شاعر می‌دهد تا پیام خویش را بدون نیاز به واسطه و پیک و پیام‌رسان به مخاطب مورد نظر برساند. این ظرفیت، به‌ویژه در مواقعی که امکان ارتباط مستقیم با مخاطب، بنا به عللی متعذر بوده، کارایی داشته است، مانند زمانی که شاه‌شیخ ابواسحاق در پی شکست از امیرمبارزالدین شیراز را ترک کرده بود یا هنگامی که شاه‌شجاع در

برابر قوای برادرش شاه محمود، ناگزیر از واگذاری شیراز شده بود یا در ایامی که حافظ به سبب کدورت پیش آمده از دیدار شاه شجاع محروم گردیده بود. در این مواقع و موارد دیگر حافظ پیام خود را در شعرش تعبیه می کرد و این شعر دهان به دهان به مخاطب مورد نظر می رسید. مسلم است که چنین سروده‌ای می بایست برخوردار از ویژگی‌هایی باشد از جمله صراحتی در اشاره به مخاطب خاص در آن وجود نداشته باشد تا امکان تحاشی برای شاعر محفوظ بماند و او را از عواقب آن سخن مصون بدارد. دیگر آنکه سروده برای عموم یا به تعبیر دیگر، مخاطبان عام و انبوه شعر او، خالی از معنی نماند. به دیگر سخن، طوری شعر بسراید که همگان از صورت و معنای شعر او محظوظ گردند، اما هم‌زمان مخاطب خاص هم پیام مخصوص به خویش را از آن دریافت کند. توانایی فوق‌العاده حافظ در سرودن چنین اشعاری، یکی از هنرهای حیرت‌انگیز اوست. در عین حال، شمار قابل توجهی از ابهامات و بدفهمی‌ها و نیز بی‌ارتباط جلوه نمودن ابیات یک غزل برای خوانندگان حافظ، ریشه در همین مسئله دارد. اینجاست که توجه به رویه تاریخی شعر حافظ، ضروری می‌نماید. مطابقت دادن سروده‌های او بر زمینه تاریخی‌شان به دریافت صحیح شعر حافظ، گره‌گشایی از دشواری‌های آن و انسجام یافتن سروده در محور عمودی‌اش (برقراری پیوند منطقی میان ابیات) کمک شایانی می‌کند.

۲. بیان مسئله

از جمله غزل‌های مشهور حافظ که ابیاتش بدون توجه به زمینه سرایش شعر، فاقد رابطه منطقی و متشتت می‌نماید؛ غزلی است که در ترتیب نسخه مصحح قزوینی و غنی، با شماره ۲۹۶ آمده است:

طالع اگر مدد دهد دامنش آورم به کف
طرف کرم ز کس نبست این دل پر امید من
از خم ابروی توام^۱ هیچ گشایشی نشد
ابروی دوست کی شود دستکش خیال من
چند به نیاز پرورم مهر بتان سنگدل
من به خیال زاهدی گوشه نشین و طرفه آنک
بی خبرند زاهدان نقش بخوان و لاتقل
صوفی شهر بین که چون لقمه شبهه می خورد
حافظ اگر قدم زنی در ره خاندان به صدق
گر بکشم زهی طرب و بر بکشد زهی شرف
گرچه سخن همی برد قصه من به هر طرف
وہ کہ درین خیال کج عمر عزیز شد تلف
کس نزدست ازین کمان تیر مراد بر هدف
یاد پدر نمی کنند این پسران ناخلف
مغ بچه ای ز هر طرف می زنم به چنگ و
مست ریاست محتسب باده بده و لاتخلف
پاردمش دراز باد آن حیوان خوش علف
بدرقه رخت شود همت شحنه نجف

(حافظ، ۱۳۹۰: ۲۰۱)

همان طور که ملاحظه می شود شاعر در بیت نخست از آرزویش برای تقرب جستن نزد شخصی سخن می گوید. سپس بلافاصله از بی نصیب ماندن خود از «کرم» مردمان یاد می کند. در ادامه از تلف شدن عمر عزیز در سودای خام حمایت «دوست»، ابراز تأسف می کند و حصول مراد خویش از وی را محال می انگارد. سپس از پسران ناخلف و سنگدلی سخن می گوید که یادی از پدر نمی کنند و مهرورزی به ایشان را بی حاصل قلمداد می کند. در ادامه به صورت غیرمترقبه ای از خیال گوشه نشینی و زاهدی خود یاد می کند. آن گاه ناگهان از دف و چنگ مغ بچه ذکر می رود. «محتسب» و «صوفی شهر» شخصیت هایی هستند که در پی «مغ بچه» وارد صحنه می شوند و هریک با تعریضی بدرقه می گردند. سرانجام بدون هیچ مقدمه چینی از گام زدن در راه «خاندان» و بدرقه «همت شحنه نجف» سخن گفته می شود.

همان طور که ملاحظه می شود مضامین، مختلف و گاه کاملاً بی ارتباط یکی پس از دیگری در غزل مطرح می شوند. با این حجم از پراکندگی مضامین و گسیختگی پیوند

میان ابیات چه باید کرد؟ در غزلی که صحبت از «بتان سنگدل» و «پسران ناخلف» و «مغ‌بچه» و «دف» و «چنگ» و «باده» در میان آمده به چه مناسبت از «خاندان» و «شحنه نجف» سخن رفته است؟ شمیسا به تشبیه مضامین در این غزل توجه کرده است. او معتقد است که میان ابیات سروده‌های حافظ ارتباط وجود دارد و غالب غزلیات از کلیتی محوری‌نهاد برخوردارند، اما درباره غزل مورد بحث گفته است:

البته در مواردی به‌ناچار باید بگوییم که حرف قدما [عدم پیوند معنایی ابیات] صحیح است، زیرا ربط بین برخی از ابیات را کشف نمی‌کنیم. مثلاً در غزل به مطلع: طالع اگر مدد دهد دامنش آورم به کف/ گر بکشم زهی طرب و ر بکشد زهی شرف، در مقطع می‌گوید: «حافظ اگر قدم زنی در ره خاندان به صدق/ بدرقه رهت شود همت شحنة نجف» که معلوم نیست این بیت چه ربطی به بقیه ابیات غزل دارد (۱۳۹۵: ۲۵).

به‌نظر می‌رسد فقدان انسجام محور عمودی و نبود پیوند معنایی میان بیت‌ها در سروده‌های حافظ، مورد اتفاق بسیاری از پژوهشگران است. آربری در مقدمه کتابش با عنوان پنجاه سروده از حافظ پروردن چند مضمون مختلف و بی‌ارتباط در یک غزل را از ابداعات حافظ دانسته است (۱۹۷۴: ۳۰). خرم‌شاهی نیز معتقد است که ابیات غزل‌های حافظ بیش از غزل دیگر شاعران، استقلال، تنوع و تباعد دارد (۱۳۶۱: ۱۸). اکثر قریب به اتفاق شروحنی که بر غزلیات حافظ نوشته شده‌اند نیز در عمل به این نگاه پای‌بند بوده‌اند و ضرورتی برای بیان رابطه میان ابیات غزل احساس نکرده‌اند. با وجود این چنانکه ملاحظه شد، شماری از پژوهشگران این نظر را قبول ندارند. پورنامداریان در توصیف ساختار غزل حافظ می‌گوید: «عده‌ای از جمله خصوصیات غزل حافظ را عدم پیوند معنایی در میان ابیات آن دانسته‌اند (...) به‌نظر من حداقل می‌توان گفت در

بسیاری از غزل‌های حافظ در میان ابیات، پیوند معنایی وجود دارد، هرچند به ظاهر این پیوند، آشکار نیست» (۱۳۹۲: ۲۲۵-۲۲۶).

ما معتقدیم ارتباط پنهان ابیات در شعر حافظ در بسیاری از موارد، در پرتو بازشناسی زمینه تاریخی-سیاسی سروده برقرار می‌شود؛ در این جستار، کوشش می‌شود تا با تحلیل غزل در این لایه معنایی، ضمن تبیین وجه سرایش و معرفی شخصیت‌های حاضر در آن، نشان دهیم که این سروده هم در محور عمودی از انسجام برخوردار است.

۳. روش تحقیق

این پژوهش با روش تحلیل محتوا و به شیوه توصیفی-تحلیلی انجام یافته و در آن کوشش شده با مطابقت دادن سروده بر زمینه تاریخی‌اش، شرایط، انگیزه‌ها و اهداف شاعر در زمان سرایش غزل بررسی شود. توجه ویژه به اطلاعات حاصل از منابع معتبر تاریخی و در نظر گرفتن دانسته‌های حاصل از سروده‌های دیگر شاعر، نقش مهمی در انطباق غزل مورد نظر با رویدادهای مؤثر در سروده شدنش خواهد داشت.

۴. پیشینه تحقیق

تا آنجا که جستیم همه شروحنی که بر غزل مورد بحث نوشته شده، به توضیح مفردات و معانی عبارات و کنایات و شرح ابیات در محور افقی شعر پرداخته‌اند و درصدد بیان رابطه میان ابیات و تشریح انسجام غزل در محور عمودی آن برنیامده‌اند. همایون‌فرخ ضمن شرح غزل تلاش کرده آن را بر زمینه تاریخی‌اش انطباق دهد

(۱۳۵۴: ۵۷۵-۵۸۲) که به زعم ما راه به خطا برده است. جلالیان نیز نظری مشابه همایون فرخ ارائه کرده است (۱۳۷۸: ۱۵۵۶-۱۵۶۰).

۵. بحث

برای دریافت وجه سرایش غزل و فهم مقاصدی که حافظ در آن اراده کرده است، می‌بایست اجزای سروده را مورد تحلیل و بررسی قرار داد. برقراری ارتباط منطقی بین مفاهیم و شخصیت‌های حاضر در غزل و انطباق آن با رویدادهای دوره زندگی حافظ، می‌تواند امکان گره‌گشایی از ابهامات نهفته در سروده را فراهم آورد.

۵-۱. محتسب

در بازنشانی این غزل بر بستر تاریخی سرایشش، کلیدواژه «محتسب» در هم‌نشینی با دیگر واژگان این بیت، نقشی اساسی و تعیین‌کننده دارد:

بی‌خبرند زاهدان، نقش بخوان و لا تُقَلَّ
مست ریاست محتسب، باده بخواه و لا تخف

(حافظ، ۱۳۹۰: ۲۰۱)

همین کاربرد «محتسب» در چنین بافتی، نخستین نشانه برای فهم ارتباط موضوع سروده با شخص «امیر مبارزالدین محمد مظفری» و دوره تسلط او بر شیراز است. «غالب مورخین قریب‌العصر با سلسله آل مظفر، تصریح کرده‌اند که امیر مبارزالدین محمد به واسطه مبالغه در امر به معروف و نهی از منکر "محتسب" خوانده می‌شده است» (غنی، ۱۳۲۱: ۲۱۵). در مطلع السعدین و مجمع البحرین تصریح شده است که: «امیر مبارزالدین محمد در مملکت فارس رایت استقلال به اوج جلال برافراشت و سادات و علما را معزز و موقر داشت و در امر معروف و نهی منکر به

نوعی سعی نمود که کسی را یارا نبود که نام ملاهی و مناهی برد و مولانا شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی در آن زمان می‌فرماید نظم:

اگرچه باده فرح‌بخش و باد گل‌بیز است به بانگ چنگ مخور می که محتسب تیز است ... شاه‌شجاع و ظرفاء شیراز، امیر مبارزالدین محمد را به زبانِ ظرافت، محتسب می‌گفتند. شاه‌شجاع در مبالغه‌ای که جناب مبارزی در باب احتساب می‌کند؛ رباعی دارد ثبت افتاد. نظم:

در مجلس دهر ساز مستی پست است نه چنگ به قانون و نه دف بردست است
رندان همه ترک می‌پرستی کردند جز محتسب شهر که بی می مست است»

(سمرقندی، ۱۳۸۳. ج. ۱: ۲۹۳-۲۹۴)

اگرچه همایون‌فرخ معتقد است لقب «محتسب» که ابتدا از روی طنز و تعریض به امیر مبارزالدین نسبت داده بودند، در مواردی برای «شیخ زین‌الدین علی کلاه»^۲؛ صوفی صاحب خانقاه و ازرق‌پوش و از مخالفان متعصب حافظ هم به کار برده شده است (۱۳۵۴: ۲۰۱۳-۲۰۱۹) اما همان‌طور که خود تصریح کرده؛ حافظ در سروده‌هایش از وی با نام «صوفی» نیز یاد می‌کند (همان: ۲۰۲۰). در غزل مورد نظر ما نیک‌بختانه، کاربرد مستقل کلیدواژه «صوفی»، به تفکیک این دو شخصیت کمک می‌کند و احتمال آنکه مراد از محتسب در این سروده، امیر مبارزالدین باشد را تقویت می‌کند:

«صوفی شهر» بین که چون لقمه شبهه می‌خورد پاردمش دراز باد آن حیوان خوش‌علف

(حافظ، ۱۳۹۰: ۲۰۱)

افزون بر دلالت واژه «محتسب»، فضای کلی غزل نیز با شرایط شیراز تحت تسلط امیرمبارزالدین، هم‌خوانی دارد. یکی از اقدامات ناهنجار مبارزالدین که موجب بدنامی‌اش شد، تصرف در موقوفات بود. «نهایت کار او بدان انجامید که به بهانه آنکه

ضبط و نسق موقوفات بقاع خیر نماید، مجموع اوقاف را به مقاطعه بستند و از شئامت آن حرکت، اکثر آن‌ها دیوانی شد» (نطنزی، ۱۳۸۳: ۱۵۳). حافظ این اقدام وقیحانه را در سروده‌هایش، دست‌مایه طعن قرار داده:

فقیه مدرسه دی مست بود و فتوا داد که می حرام ولی به ز مال اوقاف است
(حافظ، ۱۳۹۰: ۳۱)

بیا که خرقه من گرچه رهن می‌کده‌هاست ز مال وقف نبینی به نام من درمی
(همان: ۳۳۲)

امیر مبارزالدین برای تحکیم قدرت سیاسی‌اش گروهی از مشایخ زهد و تصوف در شیراز را با هدف بهره‌گیری از نفوذ مذهبی ایشان، برکشیده بود. از جمله آن جماعت متعصب، «شمس‌الدین عبدالله بنجیری شیرازی» و شاگردش «شیخ علی کلاه» بودند^۳. «شیخ علی کلاه در زمان مبارزالدین محمد به کلیه املاکی که خاندان اینجو، وقف کرده بودند؛ دست انداخت و آن‌ها را پایمال مطامع خود ساخت» (همایون‌فرخ، ۱۳۵۴: ۱۳۷۳). بدین ترتیب «لقمه شبهه صوفی شهر» نیز می‌تواند در شمار همان تعریض‌های حافظ به دست‌اندازی اهل تزویر به موقوفات قرار گیرد.

۵-۲. امید حافظ به شاه‌شجاع در دوره حکومت امیرمبارزالدین

با قتل شاه ابواسحاق و نقش بر آب شدن آرزوی بازگشت وی به سلطنت، شرایط حافظ دست‌کم از بعد روانی دشوارتر شد. در چنین احوالی بود که رفته‌رفته توجه حافظ به شاه‌شجاع، فرزند و ولی عهد امیرمبارزالدین جلب شد. شاهزاده‌ای جوان و زیبا و جنگاور و درعین حال برخلاف پدر، اهل ذوق و علاقه‌مند به علم و هنر که گویی

اندک اندک در نظر حافظ، چون ستاره‌ای درخشیدن گرفته بود. بیت آغازین غزل مورد بحث، آرزوی حافظ مبنی بر تقرّب به محضر شاه‌شجاع را بازتاب می‌دهد:

طالع اگر مدد دهد دامنش آورم به کف گر بکشم زهی طرب ور بکشد زهی شرف
(حافظ، ۱۳۹۰: ۲۰۱)

ویژگی‌های مطلوب شاه‌شجاع در نگاه حافظ را زهدگریزی و گرایش به شادخواری، داشتن طبع شعر، علم‌دوستی (خرم‌شاهی، ۱۴۰۰: ۸) و افزون بر آن بهره‌مندی از خط خوش و زیبایی چهره و دلاوری و نیز شخصیت نافذ و تأثیرگذارش (شمیسا، ۱۳۹۵: ۲۸۷) دانسته‌اند. منصرف کردن امیرمبارزالدین از تصمیمش مبنی بر نبش قبر و سوزاندن استخوان‌های سعدی (ستوده، ۱۳۴۶: ۱۲۵)، گواهی بر تفاوت مشرب شاه‌شجاع با پدر متعصبش است.

قراینی وجود دارد که مؤید آشنایی و دوستی حافظ با شاه‌شجاع پیش از رسیدن او به سلطنت است. از جمله می‌توان به غزلی اشاره کرد با مطلع:

من نه آن رندم که ترک شاهد و ساغر کنم محتسب داند که من این کارها کمتر کنم
(حافظ، ۱۳۹۰: ۲۳۷)

که در ایام امیرمبارزالدین (محتسب) سروده و ضمن آن ولی‌عهد یعنی شاه‌شجاع را مخاطب ساخته است:

بازکش یکدم عنان ای ترک^۴ شهر آشوب من تا ز اشک و چهره راحت پر زر و گوهر کنم
عاشقان را گر در آتش می‌پسندد لطف دوست تنگ چشمم گر نظر در چشمه کوثر کنم
دوش لعلش عشوه‌ای می‌داد حافظ را ولی من نه آنم کز وی این افسانه‌ها باور کنم
(همایون‌فرخ، ۱۳۵۴: ۶۲۲-۶۲۴)

موضوع شایان توجه دیگر، سوابق دوستی حافظ با خواجه قوام‌الدین محمد صاحب‌عیار است که به پیش از سلطنت شاه‌شجاع بازمی‌گردد. امیرمبارزالدین، او را که از رجال بزرگ و صاحب‌کفایت آن عهد بود در سال ۷۵۰ به وزارت و ملازمت و تربیت مخصوص پسر خود، شاه‌شجاع تعیین کرد. در سال ۷۵۲ به عنوان نایب شاه‌شجاع و در سال ۷۵۵ به عنوان نایب‌السلطنه معرفی شد. یک سال بعد یعنی در سال ۷۵۶ به سمت قائم‌مقامی شاه‌شجاع، فرمان‌فرمای کرمان شد و درواقع پیش‌کار شاه‌شجاع محسوب می‌شد. صاحب‌عیار در دوره سلطنت شاه‌شجاع به مقام صدارت دست یافت. حافظ در تهنیت وزارت صاحب‌عیار قصیده‌ای سروده و ضمن آن از سوابق حمایت وزیر از خود یاد کرده است:

سوابق کرم‌ت را بیان چگونه کنم تبارک‌الله از آن کارساز رسانی
(حافظ، ۱۳۹۰: فکد)

و از آنجا که «صاحب‌عیار کسی بود که موجب آشنایی و نزدیکی خواجه‌حافظ با شاه‌شجاع گردید» (همایون‌فرخ، ۱۳۵۴: ۱۱۷۲)، استبعاد ندارد که آغاز آشنایی و ارتباط حافظ با شاه‌شجاع نیز به زمانی بازگردد که هنوز امیرمبارزالدین بر مسند قدرت تکیه داشته است.

حافظ که در دوره شاه‌ابواسحاق مورد توجه و تفقد فراوان قرار داشت و از مواهب شاه و درباریان بهره‌مند بود؛ در حکومت امیرمبارزالدین افزون بر نارضایتی از شرایط سیاسی و اجتماعی، از نظر معیشتی نیز در مضیقه قرار گرفته بود. نه تنها خبری از عطایای دربار نبود که شغل دیوانی خویش را نیز از دست داده بود و «وظیفه» و مقرریش هم قطع شده بود. او در غزلی با مطلع:

درین زمانه رفیقی که خالی از خللست صراحی می‌ناب و سفینه غزلست
(همان: ۳۲)

که در همین برهه زمام‌داری امیرمبارزالدین سروده (همایون‌فرخ، ۱۳۵۴: ۲۴۰)، (جلالیان، ۱۳۷۸: ۳۳۸) و (نیرو، ۱۳۹۴: ۱۱۸) با طنزی گزنده، از «بی‌عملی»^۵ و از دست رفتن وظیفه دیوانی، ابراز ملالت کرده است:

نه من ز «بی‌عملی» در جهان ملولم و بس ملالت علما هم ز علم بی‌عمل‌ست
(حافظ، ۱۳۹۰: ۳۲)

اکنون با در نظر گرفتن تنگنای مالی حافظ در آن مقطع از زمان، شکایت او از این موضوع که علی‌رغم آگاهی همگان از وضعش، هیچ‌کس حاضر به مساعدت و حمایت از وی نیست؛ قابل درک است:

طرف کرم ز کس نیست این دل پرامید من گرچه سخن همی برد قصه من به هر طرف
(همان: ۲۰۱)

بدیهی است امید حافظ به برقراری روابط نزدیک با شاه‌شجاع و جلب حمایت وی، در آن «ایام فتنه‌انگیز»، با بیم فراوان همراه بود. رابطه‌ای که می‌توانست مخاطرات جدی برای حافظ و حتی شاه‌شجاع به همراه داشته باشد، چراکه امیرمبارزالدین به هیچ‌وجه تخطی از شعائر دین را حتی از نزدیکانش برنمی‌تافت. می‌توان تصور کرد که فرضاً اگر خبری از برقراری مجلس طربی با حضور فرزندش و شماری از اهل ذوق چون حافظ به او می‌رسید؛ چه عواقب وخیمی در پی می‌داشت. ظاهراً همین ملاحظات و احتیاط‌ها مانع از نزدیک شدن بیشتر شاه‌شجاع به حافظ می‌شد و حافظ را به این اندیشه فرومی‌برد که گویا در این خیال خام، تنها عمر خویش را تلف می‌کند:

از خم ابروی توام هیچ‌گشایشی نشد وه که درین خیال کج عمر عزیز شد تلف
ابروی دوست کی شود دست‌کش خیال من کس نزدست ازین کمان تیر مراد بر هدف

(همان)

۳-۵. پسران ناخلف

چنان که ذکر شد شاه شجاع برخلاف پدرش به شادخواری و مجلس آرایي متمایل بود و گویا برادر کوچک ترش، «شاه محمود»، نیز در این مورد به او شباهت داشت. سرانجام علی رغم تمام احتیاطها، تشت رسوایی پسران از بام فروافتاد. در جریان لشکرکشی امیر مبارزالدین به آذربایجان، پس از شکست لشکر «اخی جوق»، حاکم وقت تبریز از سپاه مظفریان در نزدیکی شهر میانه، مبارزالدین، پسرانش شاه شجاع و شاه محمود را به تعقیب هزیمتیان مأمور کرد و خود به سوی تبریز روانه شد. شاه شجاع و شاه محمود، اخی جوق را تا نخجوان دنبال کردند، اما نتوانستند به او دست یابند. سه روز در آن حدود اقامت کردند و سپس دست خالی به تبریز نزد پدر بازگشتند. چون خبر رسیده بود که پسران در مدت اقامت در نخجوان به عیش و نوش نشسته و مجلس شراب و طرب آراسته بوده اند، امیر مبارزالدین سخت برآشفته شد (ستوده، ۱۳۴۶: ۱۱۸). از آن پس بارها پسران خود را در حضور جمع تحقیر می کرد و دشنام می داد و تهدید می نمود. «همواره به کنایت تحویفی می نمود به گرفتن بعضی و کور کردن و کشتن بعضی؛ تا فرزندان جزم شدند که ایشان را از پدر ملالتی روی خواهد نمود» (کتبی، ۱۳۶۴: ۷۸).

همین تهدیدها در نهایت شاه شجاع و شاه محمود را متقاعد کرد که پیش دستی کنند و پیش از آنکه پدر، ایشان را مجازات کند، با ترتیب دادن توطئه ای، وی را محبوس و مکحول نمایند تا لقب «پسران ناخلف» که پیش از این حافظ به ایشان داده بود؛ بیش از پیش برازنده شان گردد:

چند به ناز پرورم مهر بتان سنگدل یاد پدر نمی کنند این پسران ناخلف

(حافظ، ۱۳۹۰: ۲۰۱)

تضاد فاحشی که حافظ از همان بدو به قدرت رسیدن مظفریان در شیراز، میان منش پدر و پسران می‌دید، در طول زمان جامهٔ تحقق پوشید. به‌ویژه دُنب شاه‌شجاع پس از جلوس بر تخت سلطنت به کلی با سیرهٔ مبارزالدین متفاوت بود.

۴-۵. وضع حافظ در دورهٔ حکومت امیر مبارزالدین محمد

اکنون مناسب است نگاهی گذرا به وضعیت حافظ در دورهٔ زمام‌داری امیر مبارزالدین بیفکنیم. شاه مظفری پس از حدود نه ماه محاصرهٔ شیراز، به مدد خیانت یکی از رؤسای شهر، در سوم شوال ۷۵۴ قمری، موفق شد شهر را به تصرف خویش درآورد. شاه شیخ ابواسحاق اینجو، توانست از مهلکه بگریزد، اما پس از دو سال و هشت ماه تلاش و مبارزه برای تدارک شکست و بازپس‌گیری شیراز از مظفریان، سرانجام در اصفهان به محاصرهٔ جلال‌الدین شاه‌سلطان مظفری؛ خواهرزادهٔ امیر مبارزالدین افتاد و دستگیر شد و پس از انتقال به شیراز به دستور امیر مظفری، گردن زده شد. از آنجا که حافظ طرف توجه و تفقد ویژهٔ شاه‌ابواسحاق بود و میان او و شاه اینجو، صمیمیت و دوستی برقرار بود؛ شکست شاه‌شیخ، حافظ را دچار پریشانی و اضطراب کرد.

شیراز، تحت سلطهٔ مبارزالدین شرایطی دگرگونه را تجربه می‌کرد. هرگونه اهمال در رعایت ضوابط شرعی با مجازات سنگین مقابله می‌شد. «[مبارزالدین] مردم را وادار به شنیدن حدیث و تفسیر و فقه می‌کرد. خم و سبو می‌شکست. در می‌خانه می‌بست و در خانهٔ زهد و ریا می‌گشود. در امر به معروف و نهی از منکر مبالغه می‌کرد» (غنی، ۱۳۲۱: ۲۱۴).

حافظ در غزلی با مطلع:

اگرچه باده فرح‌بخش و باد گل‌بیزست به بانگ چنگ مخور می که محتسب تیزست

(حافظ، ۱۳۹۰: ۳۰)

همان‌طور که ذکر شد عبدالرزاق سمرقندی، زمان سرایش آن را دوره حکومت امیرمبارزالدین بر شیراز می‌داند، از «ایام فتنه‌انگیز» و «زمانه خون‌ریزی» سخن می‌گوید که در آن به حکم «عقل» باید به «ورع و پرهیز» تظاهر کرد. بازتاب همین شرایط را در غزل مورد بحث می‌توان ملاحظه کرد. آنجا که حافظ علی‌رغم آن که به «خیال زاهدی»، «گوشه‌نشینی» اختیار کرده، همچنان در آرزوی روزگار گشایش و طرب و شادخواری است و این آرزو را هنرمندانه از زبان «مغچه‌ای» خطاب به خویش بیان می‌کند:

من به خیال زاهدی گوشه‌نشین و طرفه آنک
مغچه‌ای ز هر طرف می‌زنم به چنگ و دف:
«می‌زنم به چنگ و دف» یعنی سخنانی که در ادامه بیان خواهد شد را مغچه‌ای خطاب به من در قالب ترانه‌ای می‌نوازد و می‌خواند. سه بیت بعدی غزل همگی همان سخنان مغچه است که با آهنگ و ریتم، حافظ را مورد خطاب قرار می‌دهد:

بی‌خبرند زاهدان نقش بخوان و لا تقل
مست ریاست محتسب باده بده و لا تخف
صوفی شهر بین که چون لقمه شبهه می‌خورد
پاردمش دراز باد آن حیوان خوش‌علف
حافظ اگر قدم زنی در ره خاندان به صدق
بدرقه رهت شود همّت شحنه نجف
(حافظ، ۱۳۹۰: ۲۰۱)

درواقع حافظ هنرمندانه، بخشی از گفت‌وگوی درونی خود را از زبان «مغچه» بیان می‌کند. مغچه، حافظ را از «زاهدی» بر حذر می‌دارد چرا که «زاهدان» را «بی‌خبر» می‌داند. مبلغان زهد اعم از «محتسب» و «صوفی شهر» را غرق در ریا و فساد معرفی می‌کند و سرانجام به حافظ پیشنهاد می‌کند که «شهر» را رها کرده و در «ره خاندان» قدم بگذارد.

واقعیت آن است که پس از سلطه مبارزالدین محمد بر شیراز، بسیاری از اهل ذوق و ارباب هنر، ناچار از آن شهر مهاجرت کردند. عبید زاکانی که در شمار شاعران دربار ابواسحاق اینجو بود و از بعد سیاسی و اجتماعی، نگرشی کاملاً همسو با حافظ داشت، به سبب هجویه‌های تند که در مذمت مبارزالدین ساخته بود؛ از جمله کسانی بود که شیراز را ترک کرد. «بعد از روی کار آمدن امیر مبارزالدین، غالب ظرفا از شیراز گریختند از جمله عبید زاکانی که در داستان موش و گربه امیر مبارزالدین را به سخره گرفته است، به بغداد به نزد جلالریان رفت. در غزلی که بعد از فرار از شیراز سروده، گوید:

رفتم از خطه شیراز و به جان در خطر
و کزین رفتن ناچار چه خونین جگر
ای عبید این سفری نیست که من می‌خواهم
می‌کشد دهر به زنجیر قضا و قدرم»
(شمیسا، ۱۳۹۵: ۸۵-۸۶)

بسیار بدیهی است که در چنین احوالی، اندیشه ترک شیراز، حافظ را نیز به خود مشغول سازد، به ویژه اگر همگان نیز او را بدین کار ترغیب کرده باشند. مهم‌ترین و به جهاتی بهترین مقصدی که حافظ می‌توانست در پیش گیرد، همان پایتخت حکومت آل جلالیر بود:

عراق و فارس گرفتی به شعر خوش حافظ
بیا که نوبت بغداد و وقت تبریز است
(حافظ، ۱۳۹۰: ۳۰)

۵-۵. بغداد و تبریز

بغداد و تبریز، هر دو پایتخت حکومت آل جلالیر بودند. «بغداد که پایتخت قشلاقی سلاطین جلالیری بود، به واسطه استحکام بارو و حصارها، رود دجله، مرکزیت علمی و آبادانی آن و به علاوه از حیث صفا و عیش و عشرت در نظر ایشان بیش از تبریز

اهمیت داشت» (بیانی، ۱۳۴۵: ۳۰۵). تبریز نیز به عنوان بزرگ‌ترین شهر ایالت آذربایجان، یکی از پایتخت‌های جلایریان محسوب می‌شد و از نظر سیاسی، تجاری و نیز علمی و هنری، شهرت شایانی داشت (همان: ۲۸۹). فارس (شیراز) و عراق (اصفهان) نیز در حکومت آل مظفر، از همین جایگاه برخوردار بودند. باید توجه داشت که اصفهان، از شهرهای عمده عراق محسوب می‌شد و مراد حافظ از «عراق» در سروده‌هایش معمولاً اشاره به شهر اصفهان است:

خرد در زنده‌رود انداز و می‌نوش به گلبانگ جوانان عراقی

(حافظ، ۱۳۹۰: ۳۲۲)

نام مناطق و شهرهایی که حافظ برای بیان گستره وسیع تحت سیطره شعرش برگزیده تصادفی نیست. او افزون بر مفاخره به عالم‌گیری شعرش از سودای خویش مبنی بر ترک سرزمین‌های تحت حاکمیت آل مظفر به مقصد قلمروی آل جلایر نیز سخن گفته است.

بغداد تحت حاکمیت جلایریان تا سال‌ها بعد نیز به عنوان گزینه‌ای مطلوب برای مهاجرت، در ذهن حافظ باقی ماند و هرگاه بنا به عللی عرصه در شیراز بر وی تنگ می‌شد، سودای بغداد می‌پخت. در غزلی که به نام سلطان احمد ایلکانی سروده شده، این آرزو بار دیگر مطرح و بازتاب یافته است:

از گل پارسی‌ام غنچه عیشی نشکفت جُدا دجله بغداد و می‌ریحانی

(حافظ، ۱۳۹۰: ۳۳۴)

همچنین در غزلی دیگر باز هم اندیشه ترک شیراز و سفر به بغداد مطرح شده است:

ره نبردم به مقصود خود اندر شیراز خرم آن روز که حافظ ره بغداد کند

(همان: ۱۲۹)

نویسنده لب‌التواریخ سروده اخیر را خطاب به سلطان‌احمد ایلکانی دانسته است (حسینی قزوینی، ۱۳۱۴: ۱۵۹)، همایون‌فرخ (۱۳۵۴: ۳۸۵۴)، جلالیان (۱۳۷۸: ۱۰۲۴) و شمیسا (۱۳۹۵: ۳۲۰) نیز با این نظر موافق هستند.

۵-۶. سودای دربار آل‌جلایر

همان‌طور که اشاره شد از آغاز تسلط امیرمبارزالدین بر شیراز، اندیشه مهاجرت به دربار جلایریان ذهن حافظ را به خود مشغول ساخته بود، اما بنا بر دلایلی در عملی کردن این تصمیم مردد بود و آن را به تعویق می‌انداخت. امید او به بازگشت پیروزمندان شاه‌ابواسحاق به شیراز قطعاً یکی از این دلایل بود که با دستگیری و اعدام وی، به ناامیدی انجامید. سپس در انتظار مساعدت بخت و «مدد طالع» بود تا مگر «دامنِ پسرِ ناخلف» امیرمبارزالدین، یعنی شاه‌شجاع، به دستش آید و اکنون که می‌دید این انتظار، جز خیالی واهی نیست و مایه «تلف شدن عمر عزیز» است؛ بدیهی است که بار دیگر وسوسه مهاجرت به بغداد در ذهن او قوت گیرد.

مقارن با این ایام یعنی حد فاصل اعدام شاه‌شیخ‌ابواسحاق در جمادی‌الاول سال ۷۵۷ تا دستگیری امیرمبارزالدین توسط فرزندانش در رمضان ۷۵۹ (غنی، ۱۳۲۱: ۱۹۳)، «سلطان‌اویس ایلکانی» به تازگی پس از وفات پدرش «شیخ‌حسن بزرگ» بر تخت سلطنت آل‌جلایر در بغداد نشسته بود. برخی از پژوهشگران احتمال داده‌اند که سلطان‌اویس، حافظ را به دربار خود دعوت کرده بود.

از جمله کسانی که از روی قرائن تصور می‌شود حافظ را به قلمرو خویش خوانده باشد سلطان‌اویس بن شیخ حسن ایلکانی است که در زمان

مبارزالدین یعنی هنگامی که خواجه بزرگ در قید خشونت‌ها و سخت‌گیری‌های او دست و پا می‌زد به دربار خویشش دعوت کرده است. به‌طوری که گفته شد این مطلب مولود حدس است، ولی حدسی نزدیک به یقین و دلیل آن این است که خواجه در مقطع غزل ذیل اشاره فرموده است که عن‌قریب به سوی بغداد و تبریز، یعنی پایتخت آل جلایر و شهری که در همان نزدیکی به تصرف آن خانواده درآمده بود عزیمت خواهد کرد:

اگرچه باده فرخ‌بخش و باد گل‌بیز است به بانگ چنگ مخور می که محتسب تیز است
عراق و فارس گرفتی به شعر خوش حافظ بیا که نوبت بغداد و وقت تبریز است
(حافظ، ۱۳۱۸: شصت و نه)

معین نیز با اشاره به بیت اخیر گفته است: «و این شعر اشارت صریحی است که خواجه در آن عهد آرزوی فرار از شیراز و ورود به دربار سلطان‌اویس را در سر می‌پرورانده است، زیرا که پادشاه مذکور بسیار سخی و باذوق بوده و سلمان ساوجی از مراحم او صاحب ضیاع و عقار فراوان شده بود» (۱۳۶۹: ۲۳۷). سودای حافظ مبنی بر عزیمت به بغداد و دربار جلایریان، در بیت پایانی غزل مورد بحث ما نیز، انعکاس یافته است:

حافظ اگر قدم زنی در ره خاندان به صدق بدرقه رهت شود همت شحنة نجف
(حافظ، ۱۳۹۰: ۲۰۱)

۵-۷. «خاندان»

حافظ واژه «خاندان» را یک بار دیگر در دیوان خویش به‌کار برده است. در قصیده‌ای که برای دلداری شاه‌شیخ ابواسحاق شکست‌خورده و متواری سروده، ضمن اشاره به

جنایت مبارزالدین در قتل «امیرسهل» فرزند خردسال شاه ابواسحاق، آرزو می‌کند که «جزای» این ظلم بزرگ متوجه «زن و فرزند و خان و مان» امیر مبارزالدین گردد:

اگرچه خصم تو گستاخ می‌رود حالی تو شاد باش که گستاخیش چنان گیرد

که هرچه در حق این «خاندان» دولت کرد جزاش در زن و فرزند و خان و مان گیرد

(همان : قلب).

از آن روی که قصیده یادشده به تصریح در مدح شاه‌شیخ ابواسحاق اینجو سروده شده، تردیدی نیست که مراد از «خاندان»، سلاله سلطنتی «اینجو» است. در بیت مورد بحث نیز صحبت از «قدم زدن در ره خاندان» است و این بار مراد از «خاندان»، خاندان سلطنتی جلایر است. کاربرد واژه «خاندان» برای اشاره به سلاله‌های سلطنتی در دیگر شاعران هم‌عصر حافظ نیز تداول دارد و امری بدیع به‌شمار نمی‌رود. برای نمونه سلمان ساوجی شاعر بزرگ دربار ایلکانیان در اشاره به خاندان جلایریان از این واژه استفاده می‌کرده است؛ ازجمله دو بار در قصیده‌ای در مدح سلطان اويس ایلکانی:

با غلامان درت اقبال و شادی خواجه‌تاش خواجه‌تاشان قدیمی بنده این خاندان

(سلمان ساوجی، ۱۳۷۱: ۲۸۳)

نقد هر دولت که آن محصول این نه گلشن است باد در گنجینه‌های این مبارک خاندان

(همان: ۲۸۴)

همچنین در یک مثنوی که با موضوع اندرز به فرزند سروده، ضمن اشاره به برخورداری چهل‌ساله‌اش از مواهب دربار آل‌جلایر، چنین می‌گوید:

من از یمن اقبال این خاندان گرفتم جهان را به تیغ زبان

(همان : ۶۱۵)

عبید زاکانی دیگر شاعر معاصر سلمان و حافظ نیز در قصیده‌ای که از قضا در مدح همین سلطان اویس ایلکانی سروده شده، از زبان سلطان چنین سروده است:

دولت ملازمی ست که با ما بزرگ شد اقبال بنده‌ای است که از خاندان ماست

(عبید زاکانی، ۱۳۸۲: ۶)

۵-۸. خاندان جلایریان

جلایریان از بزرگ‌ترین و مشهورترین سلسله‌های حاکم در دوره فترت بین سلطنت ایلخانان مغول و تیموریان بودند. تبار ایشان از ایل جلایر؛ یکی از ایلات بزرگ مغول بود و به مناسبت نام نیایشان «ایلکای‌نویان»، به ایلکانیان نیز شهرت داشتند (بیانی، ۱۳۴۵: ۱). بنیان‌گذار دولت جلایریان، شیخ‌حسن بزرگ، از امرا و دولت‌مردان عصر ایلخان ابوسعید بود که پس از مرگ وی توانست از سال ۷۴۰ حکومت مستقلی در بغداد و عراق عرب برپا کند. پس از درگذشت شیخ‌حسن بزرگ در ۷۵۷ فرزندش معزالدین اویس به سلطنت رسید و موفق شد آذربایجان و موصل و دیاربکر را هم به قلمرو جلایریان ضمیمه کند. پس از سلطان اویس فرزندش «حسین» و سپس فرزند دیگرش «احمد» بر تخت نشستند. با قتل سلطان احمد توسط قرايوسف قراقویونلو در سال ۸۱۳ حکومت آل جلایر به پایان رسید (سجادی، ۱۳۹۸: ۵۱۸-۵۱۹).

۵-۹. شحنة

معانی شحنة در فرهنگ‌ها چنین ثبت شده: «مردی که او را پادشاه برای ضبط کارها و سیاست مردم در شهر نصب کند. به عرف آن را کوتوال و حاکم گویند و این لفظ به فتح غلط است (از آنندراج). نگهبان شهر. عسس و صوبه‌دار. نواب و نایب حاکم شهر. رئیس پولیس» (دهخدا: «شحنة»). داروغه و حاکم نظامی (معین: «شحنة») و «داروغه،

پلیس، پاسبان و نگهبان شهر» (عمید: «شحنه»). چنان‌که ملاحظه می‌شود این لفظ در بالاترین حد، ظرفیت افاده «حاکم نظامی یک شهر» را داراست و از آن‌سو می‌تواند حتی به «پاسبان» نیز اطلاق شود. نجم رازی در *مرصادالعباد* در بیان تصفیۀ دل بر قانون طریقت می‌گوید: «اکنون سلطان عشق را به شحنگی فرودارند و وزیر عقل را به بوابی بر در دل نشانند و شهر دل را به زیور و لآلی و جواهر یقین و اخلاص و توکل و صدق و کرم و مروّت و فتوّت و جود و سخاوت و حیا و شجاعت و فراست و انواع صفات حمیده و خصال پسندیده بیارایند. چه بوده است؟ سلطان حقیقی به خلوت‌سرای دل می‌آید...» (نجم‌رازی، ۱۳۵۲: ۲۰۷). از قرینه‌ای که در عبارت به‌کار رفته می‌توان جایگاه و شأن «شحنه» را در برابر «سلطان» سنجید، یعنی نسبتی در حدود مقام بواب (دربان) در مقابل «وزیر». شمیسا در کتاب *اساطیر و اساطیرواره‌ها* از موجودی با نام «شحنه مزار» یاد می‌کند که گویا در حکم نگهبان یا سرایدار گورستان بوده است (شمیسا، ۱۴۰۰: ۳۰۷).

در دیوان حافظ، واژه شحنه، جدا از بیت مورد نظر، پنج بار دیگر تکرار شده است: حدیث حافظ و ساغر که می‌زند پنهان چه جای محتسب و شحنه، پادشه دانست (حافظ، ۱۳۹۰: ۳۴).
که شحنه را در ردیف محتسب (مأمور امر به معروف و نهی از منکر) قرار داده است.

واعظ شحنه‌شناس این عظمت گو مفروش زان‌که منزلگه سلطان دل مسکین من است (همان: ۳۷)

در این بیت از آشنایی و همکاری واعظ با شحنه، سخن رفته و می‌دانیم که واعظ در شعر حافظ، شخصیت مطلوبی نیست.^۷

واعظ شهر چو مهر ملک و شحنه گزید من اگر مهر نگاری بگزینم چه شود

(همان: ۱۵۵)

در بیت ذیل جدا از آنکه شحنه را هم‌ردیف محتسب، متصدی نهی از منکرات دانسته و او را در جدال عقل و عشق به جبهه عقل منتسب کرده؛^۸ لحن بیت هم احساسی منفی نسبت به شحنه را بازتاب می‌دهد، به‌ویژه کاربرد اصطلاح «هیچ‌کاره» در بیان این احساس، مؤثر افتاده است:

ما را ز منع عقل مترسان و می بیار کان شحنه در ولایت ما هیچ کاره نیست

(همان: ۵۱)

در بیتی دیگر نیز گویی شحنه، همان نقش ورود فی‌المجلس برای دخالت در دعاوی را بر عهده دارد. بدین ترتیب ملاحظه می‌شود که واژه «شحنه» در قاموس حافظ، بار معنایی مثبتی ندارد:

خدا را داد من بستان ازو ای شحنه مجلس که می با دیگری خوردست و با من سر گران دارد

(همان: ۸۲)

۵-۱۰. شحنه نجف

سعید حمیدیان بیت پایانی غزل مورد بحث را با قوی‌ترین احتمال مقتبس از خاقانی می‌داند:

ره رو خاقانیا دوری منزل مبین رو که مدد می‌کند همّت شاه نجف

(حمیدیان، ۱۳۹۲، ج ۴: ۳۰۲۸)

با این حال به نظر می‌رسد منبع اقتباس حافظ، این سروده اوحدی مراغه‌ای در مدح علی بن ابی طالب است:

ای مکیان را پیش صف وی شحنه نجد و نجف هستی خلافت را خلف از مایه نیک‌اختری

(۳۷:۱۳۴۰)

اما نکته‌ای که نباید مورد غفلت قرار گیرد آن است که اوحدی ممدوح خویش را «شحنه نجف» نخوانده، بلکه او را هم‌زمان پیشوای اهل مکه، شحنه نجد^۹ و شحنه نجف خطاب کرده است. یعنی با ذکر نواحی‌ای در جنوب، مرکز و شمال مناطق تحت حاکمیت، کلیت و تمامیت سرزمین‌های تحت فرمان را اراده کرده است و این سنتی است که از گذشته شاعران برای وصف گستردگی دایره اقتدار و وسعت قلمرو ممدوحان خویش از آن بهره جسته‌اند. چنان که ظهیر فاریابی گفته است:

تا ابد زیر سایه علمت از در بلخ تا نواحی ری

(۱۷۵:۱۳۸۱)

و به این ترتیب قلمرو وسیعی را زیر سلطه ممدوح خواسته که از شرق تا بلخ و از غرب تا ری گسترش دارد. یا عنصری سروده است:

جای تو به غزنی در و جاه تو به بغداد جیش تو به بلخ اندر و جوش تو به دیلم

(۱۷۵:۱۳۸۱)

بدیهی است اگر ظهیر یا عنصری ممدوح خود را تنها حاکم بلخ خطاب کرده بودند، شعرشان کارکرد مدحی خود را از دست می‌داد و ای بسا به مثابه ذم تلقی می‌شد. «نجف» در قرن هشتم، از حیث سیاسی و سوق‌الجیشی فاقد اهمیت بود و جمعیت و رونق قابل توجهی نداشت و به‌هیچ‌رویی با شهرهایی چون بغداد و تبریز و شیراز قابل مقایسه نبود. بنابراین، اجزاء و ترکیب «شحنه نجف» هیچ‌یک فی‌نفسه نمی‌تواند افاده معنای احترام و اکرام نماید مگر آن که «نجف» ابتدا به واسطه‌ای کسب شرف کند (مثلاً به واسطه دفن شخصیتی عالی‌مقام) و آن‌گاه خواهد بود که انتساب به نجف حتی با عناوینی چون شحنه نجف، می‌تواند ارجمند و ارزنده به حساب آید. در

شرح سودی که از قدیمی‌ترین شروح حافظ است نکته‌ای ذکر شده که از این زاویه بسیار شایسته تأمل است: «وقتی حضرت مولانا جامی در منقبت امام علی عبارت شحنة نجف را فرمود^{۱۰}، روافض نسبت به او کینه بستند و بغض ورزیدند درحالی که خواجه این مطلب را قبل از ایشان فرموده‌اند و اما کسی معترضش نشد، قصه غریبی است» (سودی، ۱۳۶۶: ۱۷۱۱). حتی فیض کاشانی نیز که به غایت شیفته شعر حافظ بود و آن را برتر از تمامی اشعار صوفیه می‌دانست^{۱۱} و دفتر اشعار شوق/المهدی را با استقبال از غزلیات حافظ سرود، گویی با اعتراضی نهانی به حافظ، «شحنة نجف» را بر نمی‌تابد و آن را به «شاه نجف» تغییر می‌دهد:

فیض اگر ز روی صدق در ره خاندان روی بدرقه ره تو بس دوستی شه نجف
(۱۷۱: ۱۳۹)

به هر طرف بمپوی و عنان به عشق سپار برد تو را به همان ره که رفت شاه نجف
(۱۳۶۶: ۲۲۷)

واژه «شحنة» با عنایت به مفهوم و جایگاه نازل آن در سلسله مراتب مقامات حکومتی، مخاطبه‌ای درخور به نظر نمی‌آید. صرف حضور واژه «نجف» در این تعبیر، نام علی بن ابی‌طالب را در اذهان عموم صاحب‌نظران تداعی نموده و از توجه به این مسئله بازداشته است که منزلت مدفن (نجف) به مدفون آن است نه بالعکس. به بیان دیگر نجف به عنوان مدفن، در بالیدن به مدفون خویش است که کسب حرمت می‌کند، نه اینکه آن شخص به سبب مدفون بودن در نجف، احترام یافته باشد. حال آنکه در ترکیب «شحنة نجف»، این «شحنة» است که به سبب انتساب به «نجف» امتیاز یافته و عکس آن متصور نیست. از سوی دیگر گفته شد که واژه «خاندان» در این غزل به آل‌جلایر اشاره دارد. بنابراین منطق سخن ایجاب می‌کند تا در بیت قرینه‌ای وجود

داشته باشد که ذهن مخاطب را متوجه مرجع واژه «خاندان» کند. این قرینه همان تعبیر «شحنه نجف» است.

امیر شیخ حسن بزرگ و فرزندان‌ش به مذهب شیعه گرایش داشتند. «از بعضی اشارات و شواهد می‌توان دریافت که سلاطین جلایری نیز شیعه بوده‌اند زیرا اغلب آنان و همچنین فرزندان ایشان به نام‌های مقدسین فرقه تشیع مانند علی، حسین، حسن، قاسم و غیره موسوم بودند» (بیانی، ۱۳۴۵: ۱۳۵). در دوره حکومت این سلسله، اقدامات بسیاری در راستای بازسازی و احداث ابنیه جدید و توسعه آرامگاه امامان شیعه در شهرهای نجف، کربلا، کاظمین و سامرا صورت پذیرفت. امیر شیخ حسن، در سال ۷۴۰ گنبد، گلدسته‌ها، رواق‌ها و ضریح حرم سامرا را مرمت و تزئین کرد و قبرستانی در حومه شهر احداث نمود (گلی‌زواره، ۱۳۹۴: ۱۵۲). سلطان‌اویس ساختمان‌های حرم نجف و حرم کربلا را تجدید بنا کرد و فرزندش سلطان حسین، ایوان معروف به «ایوان طلا» را در حرم کربلا بنا نهاد (آل‌طعمه، ۱۳۷۳: ۴۰-۴۱). همچنین سلطان‌اویس، حرم کاظمین را که بر اثر سیل آسیب دیده بود، بازسازی کرد (ایزدی، ۱۳۹۲: ۵۵۱). افزون بر این، «اغلب سلاطین و خواتین ایشان [جلایریان]، اشیاء بسیار گران‌بها و زیبایی وقف اماکن مقدس نجف و کربلا می‌کردند» (بیانی، ۱۳۴۵: ۱۳۵).

پس از وفات امیر شیخ حسن بزرگ در بغداد به سال ۷۵۷، او را به نجف منتقل کردند و در آرامگاهی مخصوص در صحن حرم به خاک سپردند (الامین، ۱۳۶۲: ۴۸). به احتمال قوی، حافظ با در نظر داشتن ارادت شیخ حسن به امامان شیعه و سابقه خدمات او به حرم ایشان، از وی با تعبیر «شحنه نجف» یاد کرده است. این رسمی کهن است که طبق آن شاهان و امرا را خادم و نگهبان بقاع مقدس لقب می‌دهند و چنین القابی نه تنها توهین‌آمیز تلقی نمی‌شود، بلکه مایه مباهات و تعظیم ایشان به

حساب می‌آید. حافظ در گزینش این تعبیر برای سردودمان جلایریان، رضایت خاطر سلطان‌اویس، حاکم جلایری وقت را مد نظر داشته است. افزون بر آن باید اشاره کرد که در بیت مورد بحث، «حسن طلبی» ظریف و رندانه نیز متوجه سلطان‌اویس شده است. «همت خواستن» برای قدم نهادن در راه سفر، در سروده‌های حافظ نمونه‌های دیگری نیز دارد.

۱۱-۵. طلب «همت» برای سفر

حافظ در چند مورد دیگر برای سفر از میزبان خویش در مقصد، طلب «همت» کرده است:

در غزلی با مقطع:

پایه نظم بلندست و جهان‌گیر بگو تا کند پادشه بحر دهان پر گهرم
(حافظ، ۱۳۹۰: ۲۲۴)

که در آن از «پادشه بحر»، شاهِ هرمز؛ توران‌شاه بن قطب‌الدین تهمتن یاد شده است، برای قدم نهادن در «ره دراز سفر» طلب همت می‌کند:

همتم بدرقه راه کن ای طایر قدس که درازست ره مقصد و من نوسفرم
(همان)

در سروده‌ای دیگر باز هم برای غلبه بر دشواری‌های سفر، همت می‌طلبد:

من کز وطن سفر نگزیدم به عمر خویش در عشق دیدن تو هواخواه غربتم
دریا و کوه در ره و من خسته و ضعیف ای خضر پی خجسته مدد کن به همتم
(همان: ۲۱۳)

در نمونه دیگر از شاه یزد (شاه‌یحیی) برای سفر به آن شهر، همت می‌خواهد:

ای صبا با ساکنان شهر یزد از ما بگو کای سر حق ناشناسان گوی چوگان شما
 گرچه دوریم از بساط قرب همت دور نیست بنده شاه شماییم و ثناخوان شما
 ای شهنشاه بلند اختر خدا را همّتی تا ببوسم همچو اختر خاک ایوان شما
 (همان: ۱۰-۱۱)

این سروده «مربوط به زمانی است که شاه یحیی در یزد، شاه بوده است و قبل از سفر حافظ به یزد سروده شده است» (شمیسا، ۱۳۹۵: ۳۰۸) و حافظ «حرف آخر را در پرده ایهام با شاه در میان نهاده و بسیار ماهرانه در یک کلمه (همّت)، همه مقصود خود را گنجانیده و از او خرج سفر تقاضا کرده است» (جلالیان، ۱۳۷۹: ۷۹).
 در غزل مورد بحث ما هم حافظ برای تمهید سفر به بغداد و ورود به خدمت «خاندان» جلایر، از روان بنیان گذار این سلسله، امیر شیخ حسن بزرگ که از وی با تعبیر «شحنه نجف» یاد می کند، «همّت» می طلبد.

۶. نتیجه

همان طور که ملاحظه شد، مطابقت دادن غزل مورد بحث بر بستر تاریخی رویدادهای زندگانی حافظ، ضمن برقراری پیوند عمودی ابیات و زدودن وصمت پریشانی معانی از دامن غزل، به فهم درست اشارات و تعبیر به کار رفته در آن کمک می کند. حافظ در این غزل که در دوره امیر مبارزالدین مظفری (محتسب) سروده شده از قرار داشتن در مضیقه مالی خبر می دهد. نیز از فضای بسته اجتماعی حاکم بر شیراز و دست اندازی حاکمان و عمال ایشان به حقوق عامه در پوشش تظاهر به دین داری انتقاد می کند و ضمن ابراز ناامیدی از جلب حمایت شاه شجاع، پسر و ولیعهد امیر مبارزالدین، که او را به کلی متفاوت از پدرش یافته بود؛ از اندیشه ترک شیراز و مهاجرت به دربار آل جلایر

سخن می‌گوید. همان درباری که با آغوش باز، پیش‌تر هنرمندان منزجر از حکومت مبارزالدین مانند عبید زاکانی را پناه داده بود و سلاطین آن همواره نسبت به حضور حافظ در دربارشان ابراز تمایل می‌کردند. حافظ با به‌کاربردن تعبیر «شحنه نجف» برای بنیان‌گذار سلسله جلایریان که جملگی گرایش شیعی داشتند و خدمات فراوانی در بازسازی و گسترش آرامگاه‌های امامان شیعه در قلمرو خود به‌ظهور رسانده بودند، ضمن تلاش برای خشنودی پادشاه وقت ایلکانی، سلطان‌اویس، تلویحاً از او برای تأمین مخارج و تمهیدات سفر استمداد می‌جوید. تعبیر «شحنه نجف» به معنای نگهبان و خادم حرم نجف، برای امیرشیخ‌حسن و جانشینان او، مایه مباهات فراوان بوده است ضمن آنکه نباید فراموش کرد که حافظ با اعلام عزم خود مبنی بر مهاجرت به بغداد، این پیام را به شاه‌شجاع می‌رساند که اگر همچنان تعلل ورزد و حافظ را در کنف حمایت خویش نگیرد، ممکن است چنین شاعر بی‌نظیری را از دست بدهد. می‌توان حدس زد که غزل مورد بحث در بازه زمانی حد فاصل اعدام شاه‌شیخ‌ابواسحاق در جمادی‌الاول سال ۷۵۷ تا رویداد خلع امیرمبارزالدین از سلطنت به دست فرزندان در رمضان ۷۵۹ سروده شده باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. به نظر می‌رسد «وی‌ام» که در تصحیح بهروز-عیوضی (۱۳۶۳: ۳۰۸) و تصحیح نیساری (۱۳۸۳: ۲۹۵) بر «توام» ترجیح داده شده با ضمیر «ش» در «دامنش» و «دوست» که در موضع غایب است، هماهنگی بهتری دارد و گزینش مناسب‌تری است.
۲. «شیخ زین‌الدین علی کلاه شیرازی از مشایخ صاحب‌سجاده کامل واقف، عارف، جامع، به اکثر علوم و رسوم رسیده و در مراتب اسماء و تسخیرات یگانه، فرید متفرد و بی‌بدیل آمده. وفات و مرقدش در شیراز است گویند تا زمان شاه‌شجاع باقی بوده و میان وی و خواجه شمس‌الدین محمد حافظ،

مباحثات و مکالمات شده و الحق وی از جمله واصلان و مرشدان صاحب قدرت بوده امور عجیبه و غریبه از او نقل نموده‌اند...» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۲۷۹۳) به نقل از (همایون‌فرخ، ۱۳۵۴: ۲۰۱۵).

۳. رکن‌الدین یحیی‌بن محمد حسینی شیرازی در مقاله «لابر/ر، مبارزالدین محمد بن مظفر را از مریدان عبدالله بنجیری دانسته و نیز تصریح کرده است که شیخ علی کلاه، اکثر اوقات در خدمت او به کسب علوم غریبه مشغول بوده است» (همایون‌فرخ، ۱۳۵۴: ۲۰۰۴).

۴. «مادر شاه‌شجاع، دختر قطب‌الدین شاه جهان، از سلسله قراختائیان کرمان بود که سلسله‌ای ترک‌نژاد بودند و تبارشان به مغولان می‌رسید. نسب ترک را که [شاه‌شجاع] از مادر به ارث برده بود، به چهره‌اش ملاحظتی خاص بخشیده بود و خود نیز به این تبار ترکش فخر می‌فروخت. ترک و «اشاره‌هایی که همراه با ترک در دیوان حافظ است، نظیر ترکان پارسی‌گو یا شاه ترکان یا شاه سواران که تقریباً ترجمه همان ابوالقوارس است، به او تلمیح دارد» (خرمشاهی، ۱۴۰۰: ۸) به این القاب ترک شیرازی را هم شاید بتوان افزود» (پایمر، ۱۳۹۸: ۱۸۴-۱۸۵).

۵. «عمل: خدمت دولتی. کار دیوانی. شغل دیوانی» (دهخدا: «عمل»)

۶. این جاست که امتیاز انتخاب وزن ریتیمیک و خیزابی رجز مثنوی مطوی مخبون برای این سروده مشخص می‌شود. آن ترانه‌ای که «مغ‌بچه» با «چنگ» و «دف» «می‌زند» با این وزن نواخته و خوانده می‌شده است. در واقع این وزن به خوبی ریتم ترانه را القا می‌کند.

۷.

«دور شو از برم ای واعظ و بیهوده مگوی
من نه آنم که دگر گوش به تزویر کنم»

(همان: ۲۳۹).

۸. مولانا همین تعبیر را به کار بسته:

«عقل چون شحنه است، چون سلطان رسید
شحنه بیچاره در کنجی خزید»

(مولوی، ۱۳۹۳: ۸۳۰)

۹. «نام سرزمین وسیعی است که بالای آن تهامه و یمن و پایین آن عراق و شام قرار گرفته است (معجم‌البلدان)» (دزفولیان، ۱۳۸۷: ۱۳۶۴).

۱۰.

«أصبحثُ زائراً لك يا شحنة النجف بهر نثار مرقد تو نقد جان به كف»

(جامی، ۱۳۶۳: ۵۵)

۱۱.

«صوفیه بسی گفتند درهای نگو سفتند دل را نکشد در کار الا غزل حافظ»

(فیض کاشانی، ۱۳۶۶: ۲۲۰)

منابع

- آل طعمه، سلمان هادی (۱۳۷۳). *میراث کربلا، تاریخ فرهنگی، اجتماعی کربلا*. ترجمه محمد رضا انصاری. تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
- الامین، محسن (۱۳۶۲). *أعيان الشيعة*. ۱۲ ج. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- اوحدی بلیانی، تقی الدین (۱۳۸۹). *عرفات العاشقین و عرصات العارفین*. ۸ ج. به تصحیح ذبیح الله صاحب کار و آمنه فخر احمد. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- اوحدی مراغه‌ای، اوحالدین بن حسین (۱۳۴۰). *دیوان اوحدی مراغه‌ای*. به تصحیح سعید نفیسی. تهران: امیرکبیر.
- ایزدی، حسین (۱۳۹۲). *تاریخچه حرم کاظمین*. در مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه امام کاظم (ع). قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه.
- بهروز، اکبر و رشید عیوضی (۱۳۶۳). *دیوان حافظ براساس سه نسخه کامل کهن*. تهران: امیرکبیر.
- بیانی، شیرین (۱۳۴۵). *تاریخ آل جلایر*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- پایمرد، منصور (۱۳۹۸). *زندگی حافظ شیرازی، بر پایه اشعار نشانه‌دار تاریخی دیوان*. تهران: نشر خاموش.
- پورنامداریان، تقی (۱۳۹۲). *گمشده لب دریا، تأملی در معنی و صورت شعر حافظ*. تهران: نشر سخن.

- جامی، عبدالرحمان (۱۳۶۳). *دیوان کامل جامی*. به تصحیح هاشم رضی. تهران: پیروز.
- جلالیان، عبدالحسین (۱۳۷۸). *شرح جلالی بر حافظ*. تهران: یزدان.
- حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۱۸). *دیوان حافظ*. به کوشش حسین پثمان بختیاری. تهران: شرکت تضامنی علمی و کتاب‌فروشی ایران.
- حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۴۱). *دیوان حافظ*. به تصحیح هاشم رضی. تهران: کاوه.
- حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۴۵). *دیوان خواجه حافظ شیرازی*. به اهتمام سید ابوالقاسم انجوی شیرازی. تهران: جاویدان علمی.
- حافظ، خواجه شمس‌الدین محمد (۱۳۷۵). *دیوان حافظ*. به تصحیح پرویز ناتل خانلری. تهران: خوارزمی.
- حافظ، خواجه شمس‌الدین محمد (۱۳۸۳). *دیوان حافظ براساس نسخه‌های خطی سده نهم*. به تصحیح سلیم نیساری. تهران: سخن.
- حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۹۰). *دیوان خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی*. به اهتمام محمد قزوینی و قاسم غنی. تهران: زوار.
- حسینی قزوینی، یحیی بن عبداللطیف (۱۳۱۴). *لب التواریخ*. به اهتمام جلال‌الدین تهرانی. تهران: مؤسسه خاور.
- حمیدیان، سعید (۱۳۹۲). *شرح شوق، شرح و تحلیل اشعار حافظ*. تهران: نشر قطره.
- خاقانی، افضل‌الدین ابراهیم (۱۳۵۷). *دیوان خاقانی شروانی*. به تصحیح علی عبدالرسولی. تهران: انتشارات مروی.
- خرم‌شاهی، بهاء‌الدین (۱۳۶۱). *ذهن و زبان حافظ*. تهران: نشر نو.
- خرم‌شاهی، بهاء‌الدین (۱۴۰۰). *حافظ*. تهران: انتشارات ناهید.
- دزفولیان، کاظم (۱۳۸۷). *اعلام جغرافیایی در متون ادب فارسی تا پایان قرن هشتم*. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*. دانشگاه تهران: مؤسسه دهخدا.

زاکانی، عبید (۱۳۸۲). کلیات عبید زاکانی. به تصحیح پرویز اتابکی. تهران: انتشارات زوار.
ساوجی، سلمان (۱۳۷۱). دیوان سلمان ساوجی. به تصحیح ابوالقاسم حالت. تهران: انتشارات
ما.

ستوده، حسین قلی (۱۳۴۶). تاریخ آل مظفر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
سجادی، صادق (۱۳۹۸). دولت‌ها و سلسله‌های حاکم بر قلمرو اسلام. تهران: انتشارات دکتر
محمود افشار.

سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق (۱۳۸۳). مطلع سعدین و مجمع بحرین. به اهتمام
عبدالحسین نوایی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
سودی بسنوی، محمد (۱۳۶۶). شرح سودی بر حافظ. ترجمه عصمت ستارزاده. تهران: زرین
و نگاه.

شمیسا، سیروس (۱۳۹۵). یادداشت‌های حافظ. تهران: میترا.
شمیسا، سیروس (۱۳۹۷). شاه‌نامه‌ها. تهران: هرمس.
شمیسا، سیروس (۱۴۰۰). اساطیر و اساطیرواره‌ها. تهران: هرمس.
ظہیر فاریابی، طاهر بن محمد (۱۳۸۱). دیوان ظہیرالدین فاریابی. به تصحیح امیرحسین
یزدگردی. تهران: نشر قطره.

عمید، حسن (۱۳۷۴). فرهنگ عمید. تهران: انتشارات امیرکبیر.
عنصری بلخی، ابوالقاسم حسن بن احمد (۱۳۶۳). دیوان عنصری بلخی. به تصحیح محمد
دبیرسیاقی. تهران: انتشارات کتابخانه سنائی.
غنی، قاسم (۱۳۹۳ / ۱۳۲۱). تاریخ عصر حافظ: تاریخ فارس و مضافات و ایالات مجاوره در
قرن هشتم. تهران: زوار.

فیض کاشانی، ملا محسن (۱۳۶۶). کلیات اشعار مولانا فیض کاشانی. به تصحیح محمد پیمان.
تهران: انتشارات کتابخانه سنائی.

فیض کاشانی، ملا محسن (۱۳۷۱). شوق مهدی. به تصحیح علی دوانی. قم: انتشارات انصاریان.

کتبی، محمود (۱۳۶۴). تاریخ آل مظفر. به تصحیح عبدالحسین نوایی. تهران: امیرکبیر.
گلی‌زواره، غلام‌رضا (۱۳۹۴). گذر و نظری به تاریخ و جغرافیای سامرا. فصلنامه فرهنگ زیارت، ۶(۲۴)، ۱۳۷-۱۶۶.

معین، محمد (۱۳۶۹). حافظ شیرین سخن. به کوشش مهدخت معین. تهران: معین.
معین، محمد (۱۳۸۷). فرهنگ معین (فارسی). تهران: انتشارات زرین.

مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۹۳). مثنوی معنوی. به تصحیح رینولد نیکلسون، تصحیح مجدد و ترجمه حسن لاهوتی. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

نطنزی، معین‌الدین (۱۳۸۳). منتخب‌التواریخ معینی. به اهتمام پروین استخری. تهران: اساطیر.
نجم رازی، ابوبکر بن محمد (۱۳۵۲). مرصاد العباد من المبدأ الی المعاد. به تصحیح محمدامین ریاحی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

نیساری، سلیم (۱۳۸۵). دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

همایون‌فرخ، رکن‌الدین (۱۳۵۴). حافظ خراباتی. تهران: اساطیر.

References

- al-'Amin, M. (1983). 'A'yān-Al shi'a. Beirut: Dāro-al Ta'ārof le-al Matbu'āt. [In Arabic]
- Al-e To'me, S.H. (1994). *Mirās-e Karbalā: Tārikh-e Farhangī- 'Ejtemā'ei-e Karbalā*. Trans. Mohammad Reza 'Ansāri. Tehran: Sāzmān-e Tabliqāt-e 'Eslāmi Publication. [In Persian]
- Amid, H. (1995). *Farhang-e 'Amid*. Tehran: Amir Kabir Publication. [In Persian]
- Arberry, A.J. (1974). *Fifty Poems of Hafiz*. Cambridge University Press.
- Bayani, Sh. (1966). *Tārikh-e 'Āl-e Jalāyer*. Tehran: Dāneshgāh-e Tehrān Publication. [In Persian]

- Behruz, A. & Eyvazi, R. (1985). *Divān-e Hāfez bar 'Asās-e SeNoskhe-ye Kāmel-e Kohan*. Tehran: Amir Kabir Publication. [In Persian]
- Dehkhoda, A.A. (1998). *Loqat Nāmeḥ*. Tehran: Dāneshgāh-e Tehrān: Mo'assese-ye Dehkhodā. [In Persian]
- Dezfuliyan, K. (1998). *'Alām-e Joqrāfiya'ei dar Motun-e 'Adab-e Fārsi tā Pāyān-e Qarn-e Hashtom*, Tehran: Dāneshgāh-e Shahid Beheshti Publication. [In Persian]
- Feyz Kashani, M. (1987). *Kolliyāt-e 'Ash'ār-e Molānā Feyz-e Kāshāni*. Mohammad Peymān (Ed.). Tehran: Ketābkhān-ye Sanā'ei Publication. [In Persian]
- Feyz Kashani, M. (1992). *Shoq-e Mahdi*. 'Ali Davāni (Ed.). Qom: 'Ansāriyān Publication. [In Persian]
- Goli Zavareh, Q. (2015). Gozar va Nazari be Tārikh va Joqrāfiyā-ye Sāmerrā. *Farhang-e Ziyārat*, 24, 137-166. [In Persian]
- Hafez, Sh. (1939). *Divān-e Hāfez*. Hoseyn PeJmān Bakhtiyāri (Ed.). Tehran: Sherkat-e Tazāmoni-ye Elmi va Ketāb Forushi-ye Irān. [In Persian]
- Hafez, Sh. (1962). *Divān-e Hāfez*. Hāshem Razi (Ed.). Tehran: Kāveh Publication. [In Persian]
- Hafez, Sh. (1966). *Divān-e Khājah Hāfez-e Shirāzi*. Seyyed 'Abolqāsem 'Enjavi Shirāzi (Ed.). Tehran: Jāvidān-e 'Elmi Publication. [In Persian]
- Hafez, Sh. (1996). *Divān-e Hāfez*. Parviz Nātel Khānlari (Ed.). Tehran: Khārazmi Publication. [In Persian]
- Hafez, Sh. (2004). *Divān-e Hāfez: bar 'Asās-e Noskhe-hā-ye Khatti-ye Sade-ye Nohom*. Salim Neysāri (Ed.). Tehran: Sokhan Publication. [In Persian]
- Hafez, Sh. (2011). *Divān-e Khājah Shams-al Din Mohammad Hāfez-e Shirāzi*. Mohammad Qazvini & Qāsem Qani (Ed.). Tehran: Zovvār Publication. [In Persian]
- Hamidiyan, S. (2013). *Sharh-e Shogh: Sharh va Tahlil-e Ash'ār-e Hāfez*. Tehran: Qatreh Publication. [In Persian]
- Homayun Farrokh, R. (1975). *Hāfez-e Kharābāti*, Tehran: 'Asātir Publication. [In Persian]
- Hosseyni Qazvini, Y. (1935). *Lob-al Tavārikh*. Jalāl-al Din Tehrāni (Ed.). Tehran: Mo'assese-ye Khāvar. [In Persian]

- Izadi, H. (2013). *Tārikhche Haram-e Kāzemeyn in Majmu'e Maqālāt-e Hamāyesh-e Sire va Zamāney-e Imām Kāzem*. Qom: Markaz-e Modiriat-e Hoze-ye 'Elmiye. [In Persian]
- Jalaliyan, A. (1999). *Sharh-e Jalāli bar Hāfez*. Tehran: Yazdan Publication. [In Persian]
- Jami, A. (1984). *Divān-e Kāmel-e Jāmi*. Hāshem Razi (Ed.). Tehran: Piruz Publication. [In Persian]
- Kotobi, M. (1985). *Tārikh-e 'Āl-e Mozaffar*. 'Abd-Al hosseyn Navā'ei. Tehran: Amir Kabir Publication. [In Persian]
- Khaqani, A. (1978). *Divān-e Khāqāniy-e Sharvāni*. 'Ali 'Abd-Al rasuli (Ed.). Tehran: Marvi Publication. [In Persian]
- Khorramshahi, B. (1982). *Zehn va Zabān-e Hāfez*. Tehran: Nashr-e No. [In Persian]
- Khorramshahi, B. (2021). *Hafez*. Tehran: Nahid Publication. [In Persian]
- Mo'ain, M. (1990). *Hāfez-e- Shirin Sokhan*. Mahdokht Mo'ain (Ed.). Tehran: Mo'ain Publication. [In Persian]
- Mo'ain, M. (2008). *Farhang-e- Mo'ain*. Tehran: Zarrin Publication. [In Persian]
- Molavi, J. (2014). *Masnavi-ye Ma'navi*. Reynold Nicholson & Hassan Lāhuti (Ed.). Tehran: Markaz-e Pajuheshi-e Mirās-e Maktub. [In Persian]
- Najm-e Razi, A. (1973). *Mersād-Al 'ebād men-Al mabda'e el-Al ma'ād*. Mohammad Amin Riyāhi. Tehran: 'Elmi va Farhangi Publication. [In Persian]
- Natanzi, M. (1957). *Montakhab-Al tavārikh-e Mo'eini*. Parvin 'Estakhri, Tehran: 'Asātir Publication. [In Persian]
- Neysari, S. (2006) *Daftar-e Degarsāni-hā dar Qazal-hā-ye Hāfez*. Tehran: Farhangestān-e Zabān va 'Adab-e Fārsi. [In Persian]
- Ohadi Baliani, T. (2010). *'Arafāt-Al-'āsheqin va 'Arasāt-Al 'ārefin*. Zabihollāh Sāhebkār and 'Āmene Fakhr 'Ahmad (Ed.). Tehran: Markaz-e Pajuheshi-e Mirās-e Maktub. [In Persian]
- Ohadi Maraqqei, O. (1961). *Divān-e 'Ohadi Marāqqei*. Sa'id Nafisi (Ed.). Tehran: Amir Kabir Publication. [In Persian]
- Onsori Balkhi, A. (1984). *Divān-e 'Onsori-ye Balkhi*. Mohammad Dabir Siyāqi (Ed.). Tehran: Ketābkhān-ye Sanā'ei Publication. [In Persian]

- Paymard, M. (2019). *Zendegi-e Hāfez-e Shirāzi bar 'Asās-e 'Ash'ār-e Neshānedār-e Divān*. Tehran: Khamush Publication. [In Persian]
- Purnamdariyan, T. (2013). *Gomshode-ye Lab-e Daryā: Ta'amoli dar Ma'ni va Surat-e She'r-e Hāfez*. Tehran: Sokhan Publication. [In Persian]
- Qani, Q. (1942/2014). *Tārikh-e 'Asr-e Hāfez: Tārikh-e Fārs va Mozāfāt va 'Eyālāt-e Mojāvereh dar Qarn-e Hashtom*. Tehran: Zovvar Publication. [In Persian]
- Sajjadi, S. (2019). *Dolat-hā va Selsele-hā-ye Hākem bar Qalamro-ve Eslām*. Tehran: Dr. Mahmud 'Afshār Publication. [In Persian]
- Samarqandi, K. (2004). *Matla'-e Sa'deyn va Majma'-e Bahreyn*. 'Abd-Al hosseyn Navāei. Tehran: Pajuheshgāh-e 'Olum-e 'Ensāni va Motāle'āt-e Farhangī. [In Persian]
- Savoji, S. (1992). *Divān-e Salmān-e Sāvoji*. 'Abu-Al Qāsem Hālat (Ed.). Tehran: Mā Publication. [In Persian]
- Shamisa, S. (2016) *Yāddāsht-hā-ye Hāfez*. Tehran: Mitra Publication. [In Persian]
- Shamisa, S. (2018) *Shāh-e Nāme-hā*. Tehran: Hermes Publication. [In Persian]
- Shamisa, S. (2021) *'Asātir va Asātirvāre-hā*. Tehran: Hermes Publication. [In Persian]
- Sotudeh, H. (1967). *Tārikh-e 'Āl-e Mozaffar*. Tehran: Dāneshgāh-e Tehrān Publication. [In Persian]
- Sudi Bosnavi, M. (1987). *Sharh-e Sudi bar Hāfez*. Tehran: Zarrin and Negāh Publications. [In Persian]
- Zahir Fariyabi, T. (2002). *Divān-e Zahir-Al dīn Fāriyābi*. 'Amir Hassan Yazdgerdi (Ed.). Tehran: Qarteh Publication. [In Persian]
- Zakani, O. (2003). *Kolliyāt-e Obeyd-e Zakāni*. Parviz 'Atābaki (Ed.). Tehran: Zovvār Publication. [In Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی